

Թիւրքիայի մէջ ամենաշատ 1 միլիոն են բնակվում Բրիտանական Էնցլոպեդիայի (Encyclopaedia Britannica) II բաժնում հայերի մասին յօդուածի մէջ հայերի ընդհանուր թիւը Գիւլիսիէի հետ համարուած է 4 միլիոն. նրանցից բնակվում են Թիւրքիայի մէջ 2 1/2 միլիոն, Ռուսաստանի մէջ 1,200,000, Աւստրիայի մէջ 25,000, Պարսկաստանի մէջ 150,000, Հնդկաստանի և Ասիական Արևելագետի վրա 25,000 և զանազան տեղերում 100,000: Բայց այդ թուանշանները ընթացող դարի կէսին են կազմված: Յուլիսի 5-ին տուած իր պաշտօնական գրութեան մէջ Բ. Դուրը հայերով բնակեցրած վեց նահանգներին մէջ նրանց թիւը ընդհանուր ազգաբնակչութեան 16% է համարում, ուրեմն այդպիսով հայերի թիւը Ասիայում 300,000 պէտք է լինի: Մինչդեռ «Journal d'Orien» լրագրի տեղեկութիւնների համեմատ, որ հայոց պատմութեան հիմնական փոքր-Ասիայում կատարված ազգագրութեան հետեւն է, վեց վիլայեթների, այն է՝ Էրզրումի, Վանի, Սիվասի, Կարպուտի, Գիւարբեքի և Ալեպպի 1,831,300 բնակչւնից 40% աւելի: Իսկ եթէ նրանց թիւին աւելացնենք մնացած քրիստոնեաներին, այն ժամանակ 100 մարդուց 58 քրիստոնեաներ կը լինեն, իսկ 42 մահմետականներ: Ամենից շատ հայեր բնակվում են Վանի վիլայեթի մէջ (252 1/2 հազար), յետոյ Կարպուտի վիլայեթի մէջ (158 հազար) և յետոյ Էրզրումի (134 հազար): մնացած երեք վիլայեթներից Էրաքանդիլի մէջ հայերի թիւը 100 հազարից պակաս է: Թիւրքիական հասարակ հայերի ահագին մեծամասնութիւնը հայ լուսաւորչականներն են: Հայկաթօլիկները համեմատական մեծամասնութիւն են կազմում Սիվասի մէջ, այնուհետև Գիւարբեքի մէջ մնացած հայերի 12% և Էրզրումի մէջ հայ-կաթօլիկները 10% են: Բոլոր վեց վիլայեթների մէջ հայ բողոքականների թիւը հասնում է 15 հազարի և ամենից շատ Կարպուտի մէջ, ուր 100 հայ-լուսաւորչականներից 7 բողոքական են:

Իր բնական ժողովրդային ինտելիկետով հետեւած է միանգամայն երկու ուղղութեան՝ Արդիւնացի և Նազարեանցի: Դաստիարակվելով յայտնի դպրաւ Յարութիւնի փոքր Հայաստանից բերել տուած մի քանի սաների շարքում խմբի Մեսրոպիական վարժարանի մէջ, իսկ յետոյ դասեր լսելով Կ. Պոլսի բժշկական ձեմարանում, փառնոսեանը ասպարէզ է դուրս եկել մի այնպիսի փոստ միջնակարգի և գրաբարեան—վանական սիստեմայի ժամանակ, երբ ուսումը ոչինչ չարաբերութիւն չէ ունեցել ժողովրդի խօսող լեզուի, վարող կեանքի և զգացած պէտքերի հետ: Ինչպէս արած այսպիսի պարագաների մէջ իր բոլորեալ ազգային զգացմունքներին և անդադար բողոքող մտքի պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար. Բնչպէս արած տգիտութեան ու խաւարի մէջ փոքր Հայաստանում ընկղմած, թրքաբոս, օտարացած ու խորթացած հայ տարրի սիրտ ու միտքը արթնացնելու, նորա ասիացած ու բթացած ազգային զգացմունքները գրգռելու ու վառելու համար. Բնչպէս արած մօտ կէս միլիոն հայ ազգաբնակչութեան մէջ ազգ, ազգային գործ, շահ, նամուս և գրգռ. ասված խօսքերի վրա գաղափար մտցնելու համար: Ահա այս հարցերն են եղել պ. Փանոսեանին տանջող հարցերը, որոնց վրա նա սկսել է մտածել իր ուսման ընթացքը աւարտելուց յետ: Զարմանալի համեմատութիւն իրաչափութիւն Արդիւնացի գրութեան հետ, երբ նա վերադարձաւ Գորպատից:

Այդպիսի խոր մտաւոր և բարոյական պահանջներն ի հարկէ ուրիշ բաւարարութիւն տալու միջոց չէր լինի, բացի մի օրգան, մի լրագիր, ո-

Թիւրքիական հայերի այժմեան վատթար դրութեան նմանը չէ կարելի գտնել այդ ազգութեան մինչև անգամ ցաւալի անցեալի մէջ: Ահա, հաստատ աղբիւրներէից ինչպէս փաստեր են պատմում, որոնք նկարագրում են գործերի դրութիւնը փոքր-Ասիայի մէջ: Հայ վաճառականը թիւրքոյ կառավարութեանից 1,200 լիւրայի ստանալիք ունենալով, ներկայանում է տեղական կայմաւորին և փող ստանալուց յետոյ նորից ծառայարհ է բնկնում, բայց մօտակայ գիւղի մէջ երկու մարդ երեաները մուրով ներկած փորձում են նրան կողոպտել: Յայտնվում է, որ կողոպտողները եղել են կայմաւորը և նրա քարտուղարը «Մասիս» լրագրին հաղորդում են, որ Բայազէտի փաշայի մէջ գտնվող Ուշ-Կիլիսա վանքը ներթարկվել է քիւրդերի կողոպտմանը և այդ ժամանակ տարված են բաւական նշանաւոր ձեռագիրներ: Բայց ահա աւելի տխուր մանրամասներ, որոնք քաղում ենք «Journal d'Orien» լրագրի վերջին համարից: Վաթիսուն հայեր գտնադրվել են, որ Մուշի և Զուկուրի կայմաւորութեան ազգաբնակչութիւնը տանջվում է կրկնապատկող չարիքներից: Հասարակական ապահովութիւն չը կայ և ազգաբնակչութիւնը վայրենի քիւրդերի կամայականութեան է ենթարկված, որոնք ամեն տեղ աւերում են և սարսափ են գրգռում:

(Կը շարունակվի)

ՖՐԱՆՍԻԱ

Ֆրանսիան թէև վաղուց հանրապետութիւն էր, բայց երկար ժամանակ չէր հրատարակում ժողովների ազատութեան օրէնքը: Վախկոտ բուրժուազիան կարծում էր որ եթէ թոյլ տրվի ամբոխին ժողովելու ազատութիւնը, ծայրայեղ արմատական կուսակցութիւնը անպատճառ ի չար կը գործածի այդ իրաւունքը: Փարիզի բնակչւնները կարծում էին թէ հէնց որ հաւաքվելու և հրապարակական ժողովներ կազմելու կատարեալ ազատութիւն կը տրվի, անմիջապէս կը ծագի մի յեղափոխութիւն: Ֆրանսիացիները երեւակայութեան առջև

իր միջոցով հեշտացնէր նա իր սիրտը և լցուցանէր մտքի պահանջը: Բայց որ լեզուով պէտք էր հրատարակել նորան, այդ է անլուծանելի խնդիրը, որովհետև եթէ նա հայերէն հրատարակվէր, փոքր Հայաստանում մի հատ հայերէն լեզուով չը կար, եթէ թիւրքերէն հրատարակվէր, թիւրքաց լեզուն էլ ոչ լրագրական լեզու ունէր և ոչ լրագիր, որին կարելի լինէր գտնէ նրա մանուկներն անելու Գանձելով այսպիսի դրութեան մէջ մշտու միայնակ երիտասարդը ձեռնարկում է ուրիշ միջոցներ. նա մտնում է ժողովրդի մէջ և սկսում է գործնական ձեռնարկով պրոպագանդա անել և ուսուցանել տղէտ ժողովուրդը: գտնելով հարկաւոր գումարը, նա հաստատում է ժողովրդի մէջ առաջին անգամ շոգիի աղօթիք (паровая мельница), եւրոպական կերպով լուսարար և հացագործութիւն, բայց մի լայնագիւղ մարդու հոգին բաւարարութիւն չէ գտնում մի այսպիսի նեղ և պրոպագանդական գործունէութեան մէջ, վասնորոյ թողնելով այդ, նա սկսում է անում վերջապէս հայոց տառերով հիմնել մի թիւրքաբոս լրագիր փոքր Հայաստանի մի նուիրական սարի անունով, որը կոչվում է «Առջի հաս» (իբր թէ Նոյեան տապանը առաջ հասաւ այդ լեռան գլուխը, իսկ նա չուզէնալով վերադառնալ իր աւագ եղբայր Մասիսը, ուղարկելու տապանը նորան): Այսպիսով 1859 թ.ին հիմնվում է մի թիւրքաբոս լրագիր Մուշի և Վուշի հասի վերնագրով, որի վրա յետոյ աւելանում է տպագրական օրէնքների մի քանի արգելքների պատճառում աւելի անդայ (ազգային տեսակէտից) անուն Մանգումէի է ֆեւար (չար կարծեաց):

Ծնվում էր արդէն արեւահեղ յեղափոխութեան, կոմունայի ուրուականը: Բայց նորերում հրատարակեցաւ ժողովելու ազատութեան օրէնքը. ամբողջ, հասարակութեան ստորին դասակարգը, բանւորների պրօլետարիատը սկսեց ահագին ժողովներ կազմել, որտեղ գումարվում են մի քանի հազար մարդիկ, ծառայողները արտասանում են այրող, յեղափոխական ծառեր, հանդիսականները ամենածայրայեղ վճիռներ են կայացնում, դատաւարաւորում են միմիտներին մահվան, կախաղանին անգամ,— ոչինչ յեղափոխութիւն չէ ծառում, փարիզը կատարեալապէս հանգիստ է, փողոցներում շարունակվում է սովորական երթևեկութիւնը....

Ֆրանսիացիները վերջապէս հասկացան որ փառնաւոր, ծայրայեղ վարդապետութիւնները այն ժամանակ ֆիւսսական և փառնաւոր են, մինչև որ նրանք արգելված են լինում, մինչև որ ամենքին չեն թոյլ տալիս կատարեալապէս ազատ կերպով յայտնվել, հրապարակապէս արտայայտվել: Բայց հէնց որ մի ամենածայրայեղ մտքին, ամենախելաքար գաղափարին, ամենաանձուռն վարդապետութեանը թոյլ է տրվում ազատօրէն յայտնվելու, թէ մամուլի և թէ ժողովների մէջ, այդ տեսակ ծայրայեղ վարդապետութիւնները անմիջապէս կորցնում են իրանց գրաւիչ ոյժը և այլ ևս չեն բորբոքում ժողովուրդը, դառնում են կատարեալապէս անփառնաւոր:

Ֆրանսիան պ. Գրէվիի նախագահութեան օրով հասաւ ճշմարիտ քաղաքական հասունութեանը: Նա Շվեյցարիայի և Անգլիայի պէս մամուլի կատարեալ ազատութիւն և ժողովների անսահման ազատութիւն է վայելում և համոզվել է որ կատարեալ ազատութիւնը ամենալաւ դիւ է փառնաւոր և մոլորեցնող ամեն վարդապետութիւնների դէմ:

Փարիզի մէջ այս օրերս կայացած արմատական կուսակցութեան ժողովներ, որտեղ հազարաւոր բանւոր հանդիսականների ներկայութեամբ ամենայեղափոխական մտքեր էին յայտնվում ամբիօնից և ժողովը հանգիստ կերպով կայացնում էր ամենամանձուռնի վճիռներ: Ոչ մի պօլիցիական ներկայութիւն էր արդէն արեւահեղ յեղափոխութեան, կոմունայի ուրուականը: Բայց նորերում հրատարակեցաւ ժողովելու ազատութեան օրէնքը. ամբողջ, հասարակութեան ստորին դասակարգը, բանւորների պրօլետարիատը սկսեց ահագին ժողովներ կազմել, որտեղ գումարվում են մի քանի հազար մարդիկ, ծառայողները արտասանում են այրող, յեղափոխական ծառեր, հանդիսականները ամենածայրայեղ վճիռներ են կայացնում, դատաւարաւորում են միմիտներին մահվան, կախաղանին անգամ,— ոչինչ յեղափոխութիւն չէ ծառում, փարիզը կատարեալապէս հանգիստ է, փողոցներում շարունակվում է սովորական երթևեկութիւնը....

Լրագիրը հիմնելուց յետ փանոսեանը դառնում է մի ճշմարիտ Աստուծոյ ուղարկած պատիժ և պատուհաս հայի անտարբերութեան համար. արծարծելով մի կողմից եւրոպական մշտքեր և տեղեկութիւններ իր բազմաթիւ ընթերցողների մէջ, որոնք թիւր մի ժամանակ հասնում է մօտ հինգ հազարի, միւս կողմից սկսում է քննադատել փոքր Հայաստանի խաւար, ստորիկ ու բարոյապէս և մտաւորապէս կաշկանդված իր եղբայրների թիւրքացած վարքը, անշարժութիւնը, կաղոնխտը, սովորութիւնները, նախապաշարմունքները և բոլոր այս տեսակ թեւորութիւնները: Մեծ շարժում և խլրտում է ընկ-

կայ չէր գտնվում ժողովի ահագին դահլիճում, միայն դուրսը պօլիցիան պահպանում էր սովորական կարգը, որպէս զի փողոցների մէջ երթևեկութիւնը չը խափանվի: Փարիզի խաղաղ բնակչւնը հանգիստ ողով անցնում էին ժողովի դրան առջև, շատերը հետաքրքրութիւնից մտնում էին հրապարակական ժողովը և լսում էին թէ ինչպէս ամբիօնի բարձրութիւնից ծառախօսները մինը ապացուցանում էր թէ մի նիստերը գողեր են, ազգային փողերի յափշտակիչներ են, միւսը առաջարկում էր վճիռ կայացնել թէ ազգը յայտնում է նրանց օրէնքից դուրս, երրորդը առաջարկում էր մահվան դատաւարտել բոլոր միմիտներին: Եւ ժողովը այդ տեսակ վճիռներ կայացնելուց յետոյ, հանգիստ ցրվում էր:

Մամուլի կատարեալ ազատութիւնն էլ ամենեւին չը բերեց այն ֆիւսսը, որ սպասում էին և մարգարէանում էին յետագէմ և կղերական լրագիրները: Ամենքը հանգիստ կերպով կարգում են ամենածայրայեղ յարձակմունքները Գամբետայի, Գրիվիի և ուրիշների վրա, ժպտալով նայում են բոլոր գործող պետական անձանց վրա նկարված ծաղրական պատկերներ և համոզվում են որ դրանց նշանակութիւն և ժողովրդականութիւն ունեցող անձինք ամենեւին չեն կորցնում իրանց հեղինակութիւնը, այլ ընդհակառակն աւելի էլ մեծ հեղինակութիւն են ստանում:

ԱՆԳԼԻԱ

Իրլանդիայի մէջ դժուարութիւնները սաստկանում են: Պօլիցիայի և ժողովրդի մէջ մի քանի անգամ արիւնհեղ կռիւներ են պատահել: Այնու ամենայնիւ իրլանդացիներն նշան չէ տուած ընդհանուր ապստամբութեան համար և մինչև անգամ ամբիօն կացիք խորհուրդ են տալիս իրլանդացիներին սպասել: Լիմերիկի մէջ, որտեղ կալուածական միութեան ժողով պէտք է կայանար, պօլիցիան 600 զինուորների օգնութեամբ չը կարողացաւ ցրվել ամբոխին, որ

նում փոքր Հայաստանի մէջ. արթնանում է ազգային սիրտը, միտքը, մարդկային պատաճանալութիւնը, ուսման և յառաջդիմութեան սէրը: Եթէ մի մեծ տնտեսական բարոյական տարբերութիւն ենք տեսնում այսօր Բարձր Հայաստանի և փոքր Հայաստանի հայերի մէջ. եթէ փոքր Հայաստանի հայը այսօր ոչ բեռնակիր է և ոչ մուսուլման տարրի ստրկահոգի մէկը (զոնէ նոյնչափ, որչափ Բարձր Հայաստանի հայը), այդ անշուշտ գլխաւորապէս քաջահոգի կեանքացի պոլիցիայի շնորհիւն է:

Մանգումէի տուած ցնցումից փոքր Հայաստանի երիտասարդութիւնը վերթաւ քիչ, չուտով երեքնայն դպրոցներ և ընկերութիւններ զանազան քաղաքներում, ինչպէս Կեսարիա, Սամիսոն, Եզդղադ, Մարդան, Եզդիկա և այլն: Մինչդեռ Բնչ էր չինում այդ ժամանակ Մասիսը, որի ձեռնապարձը ընկել էր դէպի Բարձր Հայաստան: Մասիսը գործում էր բոլորովին հակառակ կերպով. նա ոչ թէ հետեւում էր իր լրագրի լեզուն պարզել և մօտեցնել ժողովրդի լեզուին, այլ նա միայն բաւարարել ձեռքին որչափ կարելի է ֆանտաստիքական բառեր և լեզու էր հնարում, որը ոչ միայն քառա-երեսուն տարի առաջ ժողովուրդը չէր կարող բնաւ հասկանալ, այլ չէ հասկանում և հիմա էլ: Դա դեռ հերթ չէ, այլ փոխանակ իր ուղարկութիւնը դարձնելու Հայաստանի հայ ժողովրդի վիճակը դառնալու: Գաւառի լեռնային, ցաւը լիւնալու, Մասիսը, ինչպէս ինքն է ասում այսօր, Գիւլիսի խորհրդածութիւններն է թարգմանել, Տիւրքի վճիռները, Հիւզոյի պատգամները և այլն: Իսկ եթէ պատահում էր թղթակցութիւն Հայաստանից, այդ էլ